

باسمه تعالی

اصول اخلاقی اشتغال (کسب درآمد) از منظر قرآن و روایات

اله رفیعی^۱

چکیده

انسان برای اینکه در دام رزق حرام نیفتد، باید با دقت هرچه تمام تر جایگاه رزق را در زندگی خود بشناسد و بررسی کند که بایسته های فردی و اجتماعی اشتغال و کسب درآمد در آیات و روایات چه می باشد؟ و خلاصه انسان در طلب رزق حلال چه وظیفه ای بر عهده دارد؟ قرآن، انسان را تشویق می کند تا به انگیزه های والا روی آورد و بر این اساس، راه زندگی را بپیماید. در این زمینه، به مجموعه ای از آداب بر می خوریم که در شکل دهی زندگی کاری و غیرکاری نقش اساسی دارد. از دیدگاه قرآنی، آثار کار تنها آثار مادی نیست و تنها با کار نیز نمی توان مشکلات مادی را برطرف ساخت، بلکه انسان از یک سو، برای گذران زندگی خود و جامعه نیازمند کار و تلاش است و از سوی دیگر، عوامل غیرکاری، مانند کردارهای شایسته و ناشایست انسان ها، بر زندگی مادی و معنوی انسان تأثیر می گذارند. برخی از بایسته های فردی اخلاقی اشتغال عبارتند از اصل تقوا، اصل شناخت حلال و حرام، اصل شکر، اصل توکل و برخی از بایسته های اجتماعی اخلاقی اشتغال نیز اصل نظم و برنامه ریزی، اصل مشورت، اصل تشویق و تنبیه می باشد. کلیدواژه ها: اشتغال، تقوا، شکر، نظم، تشویق و تنبیه.

۱ - طلبه سطح دو مدرسه علمیه فاطمه الزهراء سلام الله علیها اصفهان

مقدمه

پیشرفت معنوی و مادی انسان و در نهایت جامعه، همچنین پیروزی بر دشمن، به حرکت و کار و کوشش مداوم و استراحت در زمان مناسب دلالت دارد. اشتغال از نظر قرآن ضروری است به این دلیل که خداوند در آیاتی امر و تشویق به انجام صنعت های مختلفی میکند و هر یک از این آیات رهنمودهایی برای اهل فن و صنعتگران دارد که باعث ارتقاء تولید و پیشرفت اقتصاد میشود.

در قرآن و روایات اشتغال و کسب رزق و روزی همردیف جهاد شمرده شده است و ارزش زیادی برای آن قائل شده اند. براساس برخی از آیات و روایات در امر اشتغال می توان بایسته هایی مانند اصل تسهیل، اصل مصلحت، اصل زمان، اصل حلال بودن و بایسته های دیگری را در امر اشتغال طبق فرموده های خداوند و اهل بیت علیهم السلام به دست آورد، که یک فرد مسلمان با استفاده از این بایسته ها می تواند به وسیله اشتغال به سعادت دنیوی و اخروی دست پیدا کند. در این پژوهش با استفاده از آیات و روایات در زمینه اشتغال و کسب روزی ابتدا به بررسی مفهوم اشتغال پرداخته می شود و سپس اصول اخلاقی فردی و اجتماعی در امر اشتغال از دیدگاه قرآن و روایات بررسی می شود.

سوال اصلی این است که از نظر قرآن کریم و روایات اصول اخلاقی اشتغال چه اموری می باشند؟ سوالات فرعی عبارتند از اینکه ۱- از نظر قرآن و روایات اصول اخلاقی فردی در امر اشتغال چه می باشند؟ ۲- از نظر قرآن و روایات اصول اخلاقی اجتماعی برای اشتغال چیست؟

از جمله آثاری که درباره رزق وجود دارد، عبارتند از: ۱- کتاب کسب رزق و روزی در دنیا، برزخ و آخرت نوشته مرتضی طاهری بروجنی، علی قنبریان، ناشر: صبا، سال چاپ: ۱۳۹۵. در کتاب حاضر، پیرامون رزق انسان و اقسام آن در سه بخش بحث می شود. این کتاب ضمن بیان رزق مادی و معنوی به اقسام هر کدام جداگانه می پردازد و آن ها را در فصل های متعدد بیان می کند. ۲- کتاب اشتغال و کسب رزق و روزی در قرآن و روایات نوشته علی متین چاپ سال ۱۳۹۵، نشر هاجر. این کتاب تلاشی است در پاسخگویی به پرسش از

فلسفه رزق و پرده برداشتن از راز روزی برداشته است. در این کتاب اهدافی همچون دست یافتن به پاسخ‌های مناسب و شایسته در قبال سوال‌ها و ابهام‌های موجود در بحث رزق و روزی از دیدگاه قرآن و حدیث، مطرح کردن بحث «رزق و روزی» به صورت مستقل را دنبال می‌کند.^۳ مقاله بررسی معناشناختی کاربرد مفهوم «اشتغال» و «رزق» در قرآن کریم، نویسندگان: اصغر هادوی محمدعلی خوانین زاده روشن دهقانی، منبع: پژوهش‌های زبان شناختی قرآن سال ششم پاییز و زمستان ۱۳۹۶ شماره ۲ (پیاپی ۱۲). در این پژوهش علاوه بر تبیین جایگاه رزق در پیوند با دیگر مفاهیم قرآن کریم در محور همنشینی، مفاهیم جانشین آن نیز در قرآن کریم معرفی شده است.

در این راستا برای بررسی و تحلیل تحولات از روش توصیفی تحلیلی بهره گرفته خواهد شد و به بررسی در آیات، روایات پرداخته خواهد شد و برای نیل به این مقصود، از جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای استفاده می‌شود.

الف: مفهوم شناسی اشتغال

اشتغال گرفت شده از ریشه (شغل) می‌باشد و مصدر بای افتعال است. الشُّغْل و الشُّغْل: حالت و عارضه‌ای که انسان را از دیگر چیزها غافل می‌سازد و فراموش می‌دهد (نقطه مقابل آن فراغت است که همه چیز به یاد می‌آید). در آیه گفت: (فِي شُغْلٍ فَكَاهُونَ - ۵۵/یس) بهشتیان در سرگرمی‌ها شیرین کامند. که (شغل) با ضمه حرف اوّل و دوّم هر دو خوانده شده.^۱

شغل: پیشه، حرفه، سمت، کار، کسب، مقام، منصب، مشغله، اشتغال، خدمت، عمل، فعل، وظیفه نیز معنا شده است. ^۲شُغِلَ: سرگرم شد، که بصورت - أَشْغَلَ گفته نمی‌شود بلکه می‌گویند شُغِلَ شَاغِلٌ. (جمع شغل - أَشْغَال -

۱ - راغب اصفهانی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۳

۲ -- علی اکبر دهخدا، لغت نامه، ج ۲، ص ۲۱۱۳

است و این واژه در سرگرمی زیاد بکار می‌رود).^۱ «إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَكِهِونَ» کلمه "شغل"

به معنای کاری است که آدمی را به خود مشغول سازد و از کارهای دیگر باز بدارد؛^۲

«کسب» نیز به معنای تحصیل، به دست آوردن و حرفه و شغل و نیز طلب معاش و رزق با زحمت و محنت

و طلب روزی برای اهل خودآمده است.^۳ راغب اصفهانی آن را چیزی که انسان برای به دست آوردن بهره و

منفعت دنبال می‌کند (مانند کسب مال)، معنا کرده است.^۴

در اصطلاح اشتغال یا پیشه فعالیتی منظم است که در ازای دریافت پول انجام می‌شود و اشتغال به معنای

داشتن شغل یا پیشه است و همچنین اشتغال، عبارت است از هر نوع کار با اجر مادی (دریافت حقوق و

دستمزد)، چه اینکه برای یک کارفرما باشد، یا اینکه شخص برای خودش کار کند. به طور کلی به هر نوع

مشارکت افراد در فعالیت اقتصادی، اشتغال گفته می‌شود.

نیز در اصطلاح، فعالیت مستمری است که به تولید کالا یا خدمتی می‌انجامد و به آن دستمزدی تعلق می‌گیرد.

برخی صاحب نظران کار را سرچشمه انباشت ثروت و سرمایه و سرانجام رشد و شکوفایی جوامع دانسته و

آن را استفاده انسان از نیروی مادی و معنوی خود در راه تولید ثروت یا ایجاد خدمات معنا کرده‌اند.

برخی دیگر نیز آن را مجموعه عملیاتی دانسته‌اند که انسان به کمک مغز، دست‌ها، ابزار و ماشین‌ها برای

استفاده عملی از ماده روی آن انجام می‌دهد و این اعمال نیز متقابلاً در انسان اثر می‌گذارد و او را تغییر

می‌دهند.^۵

۱ - علی اکبر قرشی، قاموس قرآن، ص ۳۳۲

۲ - محمدحسین طباطبائی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۷، ص: ۱۵۰

۳ - حسن عمید؛ فرهنگ فارسی عمید؛ ص ۳۲۱۱

۴ - حسین بن محمد راغب اصفهانی؛ مفردات الفاظ القرآن؛ ص ۷۰۹

۵ - اسماعیل اخلاقی؛ «کار و تلاش در پرتو آموزه‌های قرآن و اهل بیت:»؛ فرهنگ کوثر؛ ص ۳۱.

اسلام کسب و کار را واجب دانسته و برای افراد بیکار ارزشی قائل نشده است. خداوند تنها وسیله رسیدن انسان به خواسته‌هایش را کار و تلاش معرفی کرده است: «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى».^۱ واژه «سعی» چند بار در قرآن به کار رفته که بیشترین کاربرد آن در معنای کار و تلاش است. آیات بسیاری بر اهمیت کار و تشویق به آن تأکید و تصریح کرده‌اند. همچنین آیات بسیاری به مشاغل انبیا و ملت‌های گذشته پرداخته‌اند که بیانگر اهمیت کار در اسلام هستند؛ مانند آیه ۲۷ سوره قصص که از اشتغال حضرت موسی (علیه السلام) و کار کردن او برای حضرت شعیب (علیه السلام) خبر می‌دهد. همچنین سوره انبیاء که از آموزش خیاطی به حضرت داوود (علیه السلام) خبر داده و آن را نعمتی برای انسان‌ها بیان کرده است.^۲

ب: اصول اخلاقی فردی در امر اشتغال

اموری که فرد باید در امر اشتغال به کار گیرد را می‌توان به امور اخلاقی فردی و اجتماعی تقسیم نمود که در این گفتار امور اخلاقی فردی مانند تقوا، شناخت حلال و حرام و قناعت و ... به وسیله آیات و روایات بررسی می‌گردد.

۱- اصل تقوا

یکی از عواملی که باعث خیر و برکت در مال و ایمان و زوایای زندگی انسان می‌شود تقواست. تقوا عامل بسیار قوی برای وسعت رزق است. تقوا همه درهای بسته را باز می‌کند و موجب گشایش در همه کارهاست.

۱ - نجم: ۳۹.

۲ - غلامعباس توسلی؛ جامعه‌شناسی کار و شغل؛ ص ۹۰.

و شاورَهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ.^۱

و در کارها، با آنان مشورت کن؛ اما هنگامی که تصمیم گرفتی، (قاطع باش و) بر خدا توکل کن.

این آیه در تأیید روش حضرت آمده است؛ زیرا حضرت همواره این گونه عمل می کرد.^۲

۳- اصل تشویق و تنبیه

تشویق و تنبیه کارکنان مؤلفه الزم برای تحقق اتقان در کار و تولیدات دلگرمی کارگر می باشد. این مهم به دست نمی آید، مگر با تحقق عنصر تشویق و تنبیه به جا؛ چرا که یکی از قواعد رفتار انسانها، این است که عملکردی را که برای آن پاداش دریافت کرده است، بیشتر تکرار خواهد کرد. پاداش و تنبیه مالی، به عنوان مؤثرترین عامل انگیزه و عدم توجه به عوامل و ملاحظات گروهی و اجتماعی به شمار می آید.

امام علی میفرمایند:

به وسیله رئیس جامعه، حر ناتوان از توانا گرفته میشود، تا نیکو کار خیراندیش آرامش داشته باشد، و نابکار شر نرساند.^۳

برای انجام گرفتن کارها، باید پاداشها و تنبیه هایی مطابق با آن، در نظر گرفته شود، تا امکان بهره بری در کارها و عملکرد کارکنان بهتر گردد. امام علی میفرمایند:

گمان نمی کردم که تو ای فرماندار بصره! دعوت کسانی را بپذیری که مستمندشان رانده باشد، و توانگرشان خوانده..^۴

۱ - آل عمران: ۱۵۹

۲ - طباطبائی، المیزان، ج ۴، ص ۵۶

۳ - نهج البلاغه صبحی صالح، ص ۱۰۲، خطبه ۹۲

۴ - همان

...البته تشویق و تنبیهی که مورد نظر اسلام است، تشویق و تنبیهی است که با جهتگیری و هدف اصلاحی همراه باشد؛ یعنی هدف نهایی از تشویق و تنبیه ها، بهبود و اصلاح عملکرد افراد باشد؛ زیرا تشویق و تنبیه های خداوند متعال - یعنی ثواب و عقابهایی که خداوند متعال در نظر گرفته است - جنبه اصلاحی دارد و در جهت سوق دادن افراد به سوی انجام کارهای نیک و بازداشتن آنها از انجام کارهای بد و ناپسند است، ما هم باید اینگونه رفتار نماییم^۱.

۱ - حسن زارعیان، مهارت های تربیتی، ص ۱۱.

نتیجه گیری

در اسلام، کار در پرتو نیازهای انسان و ضرورت برقراری موازنه و آرامش در زندگی فردی و اجتماعی افراد، یک فضیلت شمرده می شود. از این رو، نباید به گونه ای از کار، تبلیغ گردد که انسان همیشه غرق در کار شده و از زمینه های روحی، روانی، اخلاقی و اجتماعی خود غافل گردد. بر اساس بینش اسلام، وقتی کار ارزش دارد که انسان را به تعالی رساند. از این رو، در برنامه سازی ها باید دقت شود تا کار و تلاش در کنار دانش، بینش دینی، تقوا، ایمان، اخلاص و... معنا شوند. مشورت دادن به دیگران نیز از دیگر امور اشتغال است. برخی از بایسته های اخلاق فردی اشتغال عبارتند از اصل تقوا، اصل شکر، اصل بی نیازی و اصل تخصص کاری و برخی از بایسته های اخلاق اجتماعی اشتغال نیز اصل نظم و برنامه ریزی، اصل مشورت، اصل تشویق و تنبیه می باشد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. اخلاقی، اسماعیل؛ «کار و تلاش در پرتو آموزه‌های قرآن و اهل بیت:»، فرهنگ کوثر؛ شماره ۸۳، پاییز ۱۳۸۹
۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت.
۵. زارعیان، حسن، مهارت های تربیتی، فرهنگ، تهران، ۱۳۹۷
۶. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹)، العین، قم: نشر هجرت.
۷. قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱)، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۸. عراقی، سید عزت الله، حقوق کار، انتشارات سمت، ۱۳۸۷
۹. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۱۰. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۱۱. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵)، تفسیر نورالثقلین، قم: انتشارات اسماعیلیان.
۱۲. طاهری بروجنی، مرتضی، کسب رزق و روزی در دنیا، برزخ و آخرت، ناشر: صبا، سال چاپ: ۱۳۹۵
۱۳. قمی، علی بن ابراهیم؛ تفسیر القمی؛ تصحیح طیب موسوی جزایری؛ چاپ سوم، قم: دار الکتب، ۱۳۶۳ش.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب؛ کافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.

۱۵. مجلسی، محمدباقر؛ مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول؛ تصحیح سیدهاشم رسولی محلاتی؛ چاپ

سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ق

۱۶. متین، علی، اشتغال و کسب رزق و روزی در قرآن و روایات، چاپ سال ۱۳۹۵، نشر هاجر.

۱۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۱۸. معین، محمد (۱۳۷۵)، فرهنگ فارسی، تهران: انتشارات امیرکبیر.